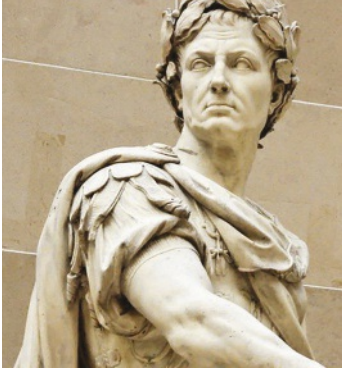

1 De Romeinen – Van stadsstaat tot wereldrijk

Figuur 1.1 Gaius Julius Caesar, bekwaam legeraanvoerder en ambitieus staatsman.

Van alle Romeinen is Julius Caesar wel de bekendste. Het is evenwel niet alleen vanwege zijn naamsbekendheid dat Caesar (100-44 v. Chr.) aan het begin van dit hoofdstuk wordt geplaatst. De ambities van Gaius Julius Caesar, legerleider en politicus, vormen een kantelpunt in de geschiedenis van het Romeinse volk en de evolutie van zijn recht. Caesar wilde oude tijden laten herleven, maar gaf in feite de aanzet tot een geheel nieuwe tijd. Hij wilde terug naar de tijd dat Rome werd geregeerd door een koning, een tijd die reeds lang achter hem lag. Rome was immers al eeuwenlang een republiek, waarin de staatsfuncties waren verdeeld over een groot aantal ambtsdragers.

Door het vervullen – en verzamelen – van diverse belangrijke ambten, wilde Caesar evenwel in de positie komen waarin hij het oude ambt van koning in ere kon herstellen. Op 15 maart van het jaar 44 v. Chr. kwam er echter een einde aan zijn politieke ambities – en aan zijn leven – toen hij werd vermoord door een groep senatoren die tegen hem samenspannen.

Daarmee was het evenwel niet gedaan met de door Caesar in gang gezette omwenteling. Caesars adoptiefzoon en erfgenaam Gaius Octavianus (63 v. Chr.-14 n. Chr.) trad in zijn voetsporen en zou, eveneens door een concentratie van belangrijke functies, de eerste ‘keizer’ van Rome worden. Octavianus werd daarmee de eerste heerser in een lange lijn *caesares* die – vooralsnog binnen de staatsvorm van de republiek – de politieke macht in handen hadden. Tot een nieuw koningschap was het niet gekomen, tot een officieel keizerschap nog niet, maar de grondslagen voor een keizerlijke monarchie waren gelegd. In de nu volgende paragrafen zullen voor de periode vóór Caesar en de eeuwen ná Caesar de opeenvolgende staatsvormen en de evolutie van het recht worden besproken.

1.1 Van Koninkrijk naar Republiek

1.1.1 Staatskundige ontwikkelingen

Aan het begin van de Koningstijd was Rome een relatief kleine, agrarische stadsstaat, halverwege de zevende eeuw v. Chr. gesticht door de Etrusken. Dit volk had zich in het eerste millennium v. Chr. vanuit Klein-Azië in het noorden en midden van Italië gevestigd, verspreid over diverse zelfstandige stadsstaten. In het zuidelijker gelegen gebied, dat werd bewoond door Latijnse en Sabijnse stammen, stichtten zij Rome als een strategisch gelegen nederzetting van waaruit de handelsroute naar het zuiden kon worden gewaarborgd, waar zich Griekse en Carthaagse kolonies bevonden.

Evenals de andere Etruskische stadsstaten werd Rome aanvankelijk bestuurd door een koning. Afgaande op de Romeinse geschiedschrijver Livius – die de oorsprong van de Romeinen vooral baseerde op bestaande mythen – zouden er zeven Romeinse koningen zijn geweest.¹ De eerste zou Romulus zijn geweest, die samen met zijn broer Remus de stad zou hebben gesticht. Daarna zouden er nog zes koningen volgen, drie van Latijns-Sabijnse origine en drie die afstamden van een Etruskisch geslacht. De laatste Etruskische koning, Tarquinius Superbus, zou in 509 v. Chr. door de Romeinen zijn verdreven, die daarna een republiek in het leven riepen.

Figuur 1.2 De broers Romulus en Remus, die volgens de overlevering zouden zijn opgevoed door een wolf, nadat hun moeder Rhea Silvia hen in een mand de rivier de Tiber had laten afzakken, om hen uit handen van hun moordlustige oom Amulius te houden.

Hoezeer ook geworteld in overgeleverde mythen, de door Livius beschreven vroegste tijden van Rome zijn wel illustratief voor de verschuivingen in politiek en staatkundig opzicht die in deze tijd plaatsvonden. Lag het zwaartepunt binnen de machtsverhoudingen namelijk eerst bij de Etrusken, nu verschoof

¹ Titus Livius (ca. 59 v. Chr.-17 n. Chr.) was een beroemd Romeins geschiedschrijver uit de tijd van Augustus. Onder de titel *Ab Urbe Condita* ('Vanaf de stichting van de stad') beschreef hij de geschiedenis van de stad Rome, inclusief de mythische herkomst van haar bevolking.

het naar de Romeinen. In een reeks oorlogen wisten deze laatsten hun macht uit te breiden over het gehele Italiaanse schiereiland.

De koningen van Rome hadden een onbeperkte macht gehad. Hun *imperium* had zowel een militaire als een sacrale en juridische betekenis. In tijden van oorlog was de koning de opperbevelhebber van het leger. Daarnaast was hij opperpriester en in die hoedanigheid niet alleen de bemiddelaar tussen de gemeenschap en de goden, maar ook de handhaver van het recht. Hij werd terzijde gestaan door een senaat waarin leden van belangrijke families zitting hadden, die de koning desgewenst van advies konden dienen en hem konden bijstaan bij het vervullen van zijn taken. Ook was er een volksvergadering, de *comitia curiata*, waarvan de taken aanvankelijk op militair gebied en later waarschijnlijk op sacraal gebied zullen hebben gelegen.

Nadat de laatste koning was afgezet en Rome de staatsvorm van een republiek had aangenomen, werd de koninklijke almacht, diens *imperium*, verdeeld over een groot aantal ambten. Om een nieuwe machtsconcentratie te voorkomen werd elk ambt uitgeoefend door meerdere personen en telkens maar voor een vastgestelde ambtstermijn. Aan de top van de nieuwe staatsstructuur stond de senaat, voorheen het adviescollege van de koning, thans het machtigste staatsorgaan. In hedendaagse termen kan de senaat worden beschouwd als de regering van de Republiek. Zowel de binnenlandse als de buitenlandse politiek lag in handen van de senatoren. Zo kon de senaat zelf wetten uitvaardigen, maar sprak het college zich ook uit over wetsvoorstellen van de volksvergaderingen en diende het de benoemingen van nieuwe magistraten te bekrachtigen. Ook hield de senaat toezicht op de staatskas en konden senatoren bestuurlijke taken in de provincies verrichten of betrokken zijn bij militaire aangelegenheden.

De senaat werd voorgezeten door twee consuls. Als hoogste ambtsdragers bepaalden zij de gang van zaken bij de senaatsvergaderingen en leidden zij de bijeenkomsten van de volksvergaderingen. In oorlogstijd kwam aan de consuls officieel het hoogste militaire gezag toe en namen zij – of één van hen – de leiding van het leger op zich. Vanaf 367 v. Chr. werden deze magistraten terzijde gestaan door twee praetoren, aan wie uiteenlopende taken konden worden opgedragen.² De consuls en de praetoren werden geassisteerd door een aantal quaestoren, die onder meer waren belast met het beheer van de staatskas.

² In 367 v. Chr. werden de staatsambten wettelijk geregeld in de *leges Liciniae Sextiae* en bij die gelegenheid werd de praetuur ingesteld.

Tot de republikeinse magistratuur behoorden verder twee censoren, die verantwoordelijk waren voor het opstellen en bijhouden van lijsten met de namen en de vermogens van alle ingezetenen – de zogeheten *census*. Aan de hand van deze bevolkingslijsten werd zowel de militaire dienstplicht van de burgers vastgesteld als de verschuldigde belasting berekend die eenieder moest betalen. Ook werd het gebruikelijk dat eventueel wangedrag van een burger op de censuslijst werd vermeld, waardoor ook het toezicht op de zeden tot het takenpakket van de censoren ging behoren.

Figuur 1.3 Een censor bezig met het bijwerken van de bevolkingslijsten. Deze hoge magistraat mocht bij zijn werkzaamheden op een speciale stoel zitten – wat vroeger was voorbehouden aan de koning – als teken van zijn waardigheid.

De *comitia curiata* uit de koningstijd bleef behouden, maar deze volksvergadering zou gaandeweg haar betekenis verliezen ten gunste van twee nieuwe vormen van volksvertegenwoordiging, te weten de *comitia centuriata* en de *comitia tributa*. Van deze volksvergaderingen was de *comitia centuriata* de belangrijkste. Zij sprak zich uit over de benoeming van de consuls, de praetoren en de censoren en zij behandelde de wetsvoorstellen die door deze magistraten waren ingediend. In de *comitia tributa* werden de quaestoren en andere lagere magistraten gekozen en de kleinere wetsvoorstellen behandeld.

In beide vergaderingen waren enkel de hogere standen, de patriciërs, vertegenwoordigd. De lagere standen, de zogenoemde plebejers, verkregen echter in 471 v. Chr. het recht om een eigen vergadering bijeen te roepen en wetten op te stellen die alleen voor deze bevolkingsgroep golden. In 287 v. Chr. werd de regelgevende bevoegdheid van dit *concilium plebis* echter verruimd. Voortaan kon ook deze volksvergadering eenieder bindende wetten opstellen.

In paragraaf 1.2 zal worden beschreven hoe de Romeinse Republiek zich in de loop van haar bestaan in staatkundig opzicht verder ontwikkelde en hoe Caesar en Octavianus zich met gebruikmaking van republikeinse staatsinstellingen een machtspositie wisten te verwerven.

1.1.2 Recht en rechtspleging

Het recht uit de Koningstijd en de eerste eeuwen van de Republiek was weinig ontwikkeld en wordt daarom wel aangeduid als het archaïsche recht. Dit vroegere recht was – zoals in de meeste primitieve rechtsculturen – ongeschreven van

aard. Het bestond uit mondeling overgeleverde rechtsnormen die teruggingen op de voorouders, de *mores maiorum*. Aangenomen werd dat de ordening van de samenleving door middel van deze rechtsregels door de goden was gewild. De goden waren echter ook op actieve wijze bij de normgeving betrokken geweest, aangezien een deel van de *mores* door hen was opgesteld en aan de mensen gegeven. Dit waren de normen van het *fas* – het goddelijke recht – waarmee werd aangegeven hoe de mensen zich jegens de goden hadden te gedragen. Ging men tegen deze regels in, dan was de relatie met de goden verstoord en was er sprake van *nefas*. De goden konden dan hun toorn over de gehele gemeenschap uitstorten, in de vorm van oorlog, ziekte en rampspoed.

Een tweede groep rechtsnormen was van menselijke oorsprong, aangezien zij door de voorouders zelf waren opgesteld. Deze tweede groep regels – die tot het *ius* werden gerekend – had betrekking op de onderlinge verhoudingen tussen de mensen en gaven dus aan hoe de Romeinse burgers zich jegens elkaar hadden te gedragen. Misdroeg iemand zich ten opzichte van een lid van een andere familie, dan deed men deze familie *iniuria* ofwel onrecht aan.

Figuur 1.4 Een magische tablet uit de eerste eeuwen n. Chr., gevonden te Leiden. Het gebruik maken van zulke tabletten, bijvoorbeeld om iemand nadeel te berokkenen, behoorde van oudsher tot het *fas*.

Het verschil tussen het goddelijke recht en het menselijke recht uitte zich vooral op het terrein van het strafrecht. Deed iemand iets wat de goden onwelgevalig was, zoals het plegen van verraad, dan kon de hele gemeenschap worden getroffen door hun woede. Vandaar dat iemand die zo iets deed door de gemeenschap mocht – of zelfs moest – worden gedood om zo weer op goede voet met de goden te komen. Beging iemand daarentegen onrecht tegen een andere familie, zoals mishandeling van een van haar leden of diefstal, dan was het aan deze

familie om actie te ondernemen tegen de dader en diens familie. Daartoe kon men overgaan tot een legitieme vorm van wraakneming, maar ook kon men het wraakrecht laten afkopen.³ Later is men strafbare feiten jegens een andere familie gaan aanduiden als *delicta privata*, dat wil zeggen private delicten, en

3 Dat de gelaedeerde partij oorspronkelijk een recht had op eigenrichting, blijkt heel duidelijk uit de oudste kenbron van het Romeinse recht, de Wet der Twaalf Tafelen uit circa 450 v. Chr. In artikel 12 van tafel 8 van die wet was bepaald dat indien iemand 's nachts een dief op heterdaad had betrapt, en hij had hem gedood, hij dat volgens het *ius* had gedaan, derhalve terecht had gedaan. Op de Wet der Twaalf Tafelen zal hierna worden teruggekomen.